

JENEVERBESSEN: LEVENDE HERINNERINGEN AAN ARMOEDE EN ELLENDE (DEEL 2*)

P. VAN DEN MUNCKHOF, C.S.O. Adviesbureau voor Milieuonderzoek, Postbus 30, Den Dolder

HOE DE MENS DE DYNAMIEK PLAATSELIJK WEER VERLAAGDE

HET "IN VREDE LEGGEN" VAN STUKKEN HEIDE

Als een stuk heide zo intensief werd gebruikt, dat er stuifzand dreigde te ontstaan of reeds was ontstaan, dan kon zo'n stuk tegen verdere aantastingen worden beschermd door het "te bevrijden" of "in te vrede leggen". Dat gebeurde door het betreffende heidegedeelte te markeren, bijvoorbeeld met palen (JOOSTEN & BAKKER, 1987).

Een waarschijnlijk uit de periode 1400-1425 stammende bepaling uit Horst luidt; "Item (binnen) den wech (...) te meyen ende steecken, wanneer men heide of torf stekt voor dat kerspell van der Horst. Und wanneer heide en torf gevriet is door dat kerspell, soe salt daer oock gevriet syn" (JANSSEN DE LIMPENS, 1965).

In Afferden werd rond 1530 bepaald; "dye sande synt oeck verbaden (= verboden) op vyf marck, dat men dari niet op hueden en sal of over dryven en sal myt ghenerley beesten", "dye knyensbergen niet op te hueden noch ross noch hey te meyen", "dye sandbergen ind knynsbergen gebuet men oeck op vyf mark aen te bruecken tusschen Blienbeck ind Aefferden, dat men dair nyt op meyen en sal noch myt gheinderley beesten op hueden sal" en "Hoeckelomer sand ind dat sandt tegen Vlamers camp ys verbaden" (JANSSEN DE LIMPENS, 1965).

In Meyel waren in 1578 activiteiten als "heyde meyen", "huen (= hoeden) met schaepe", "steecken (= turf steken)", "vlaggen" (= plaggen) en zelfs "keutelen rapen" verboden "in bevryde plaetsen", evenals het "in bevreyde sant dryven ofte heuden met schaepe" (JANSSEN DE LIMPENS, 1965). In 1686 werd dit verbod uitgebreid met "heyden, smeelen ofte heyde mayen of steecken" (JOOSTEN & BAKKER, 1987).

In 1645 mocht men op de heide van Bakel, Helmond en Aerle bijvoorbeeld geen hei maaien op stukken, die waren aangegeven met "teecken van 't vliegende sand'" (IVEN & VAN GERWEN,

1978).

In een keurboek uit Asten, waarvan het oudste exemplaar uit 1659 stamt, werd verboden, vee te laten grazen "op 't sant endere onder de becken ende duijnen" (JOOSTEN & BAKKER, 1987). Door het "bevrijden" of "in vrede leggen" van stuifzanden werden overal in Zuid-Nederland gunstige voorwaarden geschapen voor de kieming van Jeneverbessen, doordat de dynamiek er aanmerkelijk werd verlaagd. Zoals uit figuur 7 blijkt, vinden we dan ook in veel stuifzandgebieden groeiplaatsen van Jeneverbessen.

Stuifzanden ontstaan vooral op erg droge gronden, zoals de dekzandruggen van figuur 1a. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de verspreiding van de Jeneverbes vóór 1950 (figuur 1b) en na 1950 (figuur 1c) heel goed overeenkomt met de ligging van de hoge dekzandruggen!

Net zoals stuifzanden na het "in vrede leggen" geschikt werden voor Jeneverbessen, zo werden boekweitkampjes in de heide geschikt doordat ze na enkele jaren wegens uitputting van de bodem verlaten werden. LEMMENS (z.j.) beschrijft voor de Kempkesberg en omgeving verschillende Jeneverbesstruiken, die mogelijk op verlaten boekweitkampjes zijn ontstaan. Over een van die kampjes schrijft hij; "de vader dezès had destijds een 'boekeskempke bij et Kraneheike', we menen zelf 't laatste boekweitveld in de Peel. Het zuidelijke stuk van Kraneheike was opwelvend, en hier groeiden steeds laagblijvende Jeneverbesstruiken (door de Peelwind) en beschermden daardoor het veld."

HET VERLATEN VAN BOERDERIJEN EN SCHAAPSKOOIEN

Uit voorgaande eeuwen zijn verschillende landbouwcrises bekend, die in het buitenland vaak tot een aanzienlijke ontvolking van het platteland leidden. DE SMIDT (1981) schrijft, dat uit Noord-Duitsland en Nederland van verlaten dorpen en hoeven nauwelijks melding wordt gemaakt, waarschijnlijk niet door het ontbreken van historische bronnen, maar doordat ze er bijna niet

voorkwamen. De Smidt maakt alleen melding van "leegstaande en vervallen hoeven" in Drenthe, gedurende de Tachtigjarige Oorlog en wat onrust tussen Drenten en Groningers en Friezen en concludeert vervolgens; "De crisisperiodes" die daarvoor en daarna elders in Europa in de landbouw optreden, gaan blijkbaar voorbij aan Drente en aan de overige heidegebieden. (...) Afgezien van bovengenoemde strooptochten van relatief korte duur, schijnt de strijd om de heerschappij het agrarisch bedrijf in het heidelandschap weinig te hebben verstoord. (...) Hoewel nauwkeuriger historisch onderzoek gewenst is, lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat stabiliteit een kenmerk is van het heide-potstelsysteem. De economie heeft in de esdorpen geen uitschieters van grote welvaart gekend, maar is wel gespaard gebleven voor de neergang in een crisis, die vele generaties achtereen kon aanhouden.

Noord-Brabant en vooral Noord- en Midden-Limburg passen zeker niet in het door De Smidt geschetste beeld. Verschillende malen trad in die gebieden een sterke bevolkingsafname op, bijvoorbeeld in tijden van oorlog en/of pestepidemieën. Zuid-Nederland was eeuwenlang frontgebied tussen elkaar bestrijdende partijen. Dit geldt met name voor Noord-Limburg, dat daarbij herhaaldelijk van "eigenaar" verwisselde.

Vele eeuwen lang hebben Brabant en Gelre (waar het huidige Gelderland naar genoemd is) gevochten om de heerschappij van de Peelstreek, elk gesteund door bondgenoten. Zo vond in 1202 een veldslag plaats bij Uden in de Brabantse Peel en daarna werden nog verschillende grote veldslagen geleverd, o.a. bij Woeringen (1288) en bij Baesweiler (1371). Uiteindelijk kregen zowel Brabant als Gelre min of meer definitief een gedeelte van de Peel in handen (VAN DEN BRAND, 1983). Tussen 1478 en 1543 woedden de "Gelderse Oorlogen", tussen de Bourgondische hertogen, die de Nederlanden al bijna geheel in hun bezit hadden en Gelre, het enige toentertijd nog zelfstandige Nederlandse gewest. In

1501 mochten de inwoners van Horst van de Gelderse hertog o.a. 50 morgen woeste grond tot bouwland ontginnen, ter compensatie van geleden oorlogsschade. De Horstenaren waren door een Bourgondische krijgsmacht "averfallen, deels gefangen, geschat, omblyff ind leven gebracht (...) ind alsoe tmeeste deill tot overwyntlicken schaeden gekomen, tot gronde verdorven ind verbistert" (JANSSEN DE LIMPENS, 1965). De Gelderse hertog liet zich ook niet onbetuigd. Hij viel o.a. in 1506, 1511 en 1512 het tot Bourgondië behorende Brabant binnen, verschillende grensdorpen "met roof, brand, plongderinke ende andersinds overvallende" (VAN HEUGTEN & VAN HEUGTEN, 1982). Van de inval in 1511 is bekend, dat Bakel werd uitgebrand, "ende een deele van Dorne (= Deurne) ende deselven dorpen gespoliëert van alle hunne goeden ende beesten ende veele van den huyslijden gevangen" (IVEN & VAN GERWEN, 1978). Vooral Bakel kreeg het zwaar te verduren; het hele dorp werd platgebrand, op een klein gedeelte na, dat nog steeds het "Overscot" heet (VAN HEUGTEN & VAN HEUGTEN, 1982). Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, die in 1648 eindigde met de Vrede van Munster, was de Peelstreek voortdurend frontgebied. Tijdens oorlogen moest het volk vaak aan de heren van beide strijdende partijen belasting betalen. Deed men dat niet, dan konden de gevolgen verschrikkelijk zijn. Zo werden de dorpen Venray en Horst in 1588 door de beruchte Maarten Schenck in de as gelegd, toen ze meenden, dat ze Schenck onderhand wel genoeg hadden betaald. Alleen het klooster "Jeruzalem" in Venray bleef gespaard, omdat daar een tante van Schenck woonde... (CREMERS, 1969).

In Sevenum, dat in 1587 zowel door "vijandelijke" als "eigen" soldaten werd geplunderd, was de belastingdruk in dat jaar zo groot geworden, dat van de 235 boeren er 107 als wanbetaler te boek stonden en ten dele naar elders vertrokken. In 1588 waren dan ook nog maar 212 grondeigenaren over, waarvan er 83 geen belasting betaalden of hun grond braak lieten liggen. In 1595 waren er nog slechts 166 boeren over; in 8 jaar tijd was dus zo'n 30% van de boeren er mee opgehouden! In 1597 gaf de Spaanse koning Philips Sevenum toestemming tot verkoop van 1200 morgen woeste grond, waarvan de

opbrengst gebruikt mocht om de gemeentelijke schulden af te lossen (VAN ENCKEVORT et al., 1990).

Asten mocht in 1626 delen van hun "gemeint" (gemeenschappelijke weidegronden) voor zes jaren verpachten aan buurgemeente Meijel, om zware oorlogslasten te kunnen betalen. Boxmeer en St. Anthonis mochten in 1627 delen van hun gemeint verkopen om de daar ook al lege dorpskassen weer enigszins te vullen (VAN DEN BRAND, 1983).

Van Oudenhoven schreef over Lommel in de Belgische Kempen, dat dit dorp "verscheyde keeren afgebrand is ten tyde van Maximiliaen, en Prins Karel, daer naer Keyzer Karel de V, en dat 'er in 't jaer 1575 en 1576 twee duysend Menschen van de Pest stirven". In het Brabantse Mierlo "stierven'er insgelyks van de Pest in 't jaer 1638 over 1200, voegende den Pastor der zelve plaetz'er by in zyne aenteekeninge van die tyden, dat'er geene vaste en zekere oprekening der dooden heeft konnen geschieden, want'er eene aldergrootste verwoesting was" (THYS, 1792). In 1635 raasde de pest door Noord-Limburg. Mensen stierven er als ratten. In Oostrum waren na afloop van de epidemie "niet meer dan twee gepaarde mensen overgebleven!" (VAN DEN BRAND, 1983).

In de periode van 1672 (het beruchte "Rampjaar") tot 1678 werd oorlog

gevoerd tussen o.a. de Republiek der Nederlanden en Spanje enerzijds en landen als Frankrijk anderzijds. Noord-Limburg was in 1674 nog Spaans gebied. De koning van Spanje klaagde in dat jaar over de "tegenwoordige korthet van gelt" en "die overgrootte kosten, die Wij genootzaakt zijn te doen ende te dragen ter oorzaak van de zwaare tegenwoordige oorloge tegen onze vijanden" (VAN DEN BRAND, 1983). Om aan geld te komen, verkocht de Spaanse koning eigendommen, zoals in 1674 de heerlijkheid Sevenum (VAN ENCKEVORT et al., 1990). Van 1702 tot 1713 woedde de Spaanse Successieoorlog. In 1702 trok een Hollands leger, versterkt met Engelse soldaten, door Sevenum. RAEDTS (1990) beschrijft de gevolgen van de doortocht; "Met de troepen volgde een epidemie, de 'roode loop', ofwel de disenterie, die in de laatste maanden van dat jaar 74 slachtoffers maakte, kinderen niet meegeteld. Het is de grootste sterfte ten gevolge van een ziekte, die ooit in Sevenum is geregistreerd."

Tussen 1711 en 1719 steeg de rentelast van Horst als gevolg van de Spaanse Successieoorlog met liefst 270% en deze gemeente moest herhaaldelijk geld lenen van particulieren, om begrotingstekorten te dekken (ASSELBERGHS, 1988).

Na enkele decennia vrede werd in de periode 1756-1763 de Zevenjarige Oorlog gevoerd, o.a. door Pruisen, waar Noord-Limburg inmiddels door was ingepikt. Maasbree was in 1759 en 1762 zodanig in geldnood, dat men in Venlo en Weert oorlogsleningen moest afsluiten ter afbetaling van "de swaere franse contrybutie, fouragie ende schattinge, die wy geentsints uuyt de gemeene middelen hebben connen by bringen". Maasbree herbergde toen ruiters en een gardekorps, die behalve veel geld ook bergen hooi en stro van de gemeente eisten (CREMERS, 1969).

In de Napoleontische Tijd (1794-1814) verging het Zuid-Nederland niet veel beter. DERIX & VERLINDEN (1982) schrijven over deze periode; "Boeren en kleine burgerij werd meer en meer het vel over de oren gehaald, toen het Franse bestuur overging tot het opleggen van oorlogsschattingen en belastingen. Maatregelen die niet alleen dienden om het Franse krijgsbedrijf, danig opgevoerd nadat Napoleon Bonaparte eenmaal aan de macht was gekomen (1799), te financieren, zij waren

Tabel 1. Aantallen schapen in 3 Noord-limburgse gemeenten gedurende de periode 1595-1870. (Naar gegevens van ASSELBERGHS, 1989; VAN DEN BRAND, 1983, 1983; DERIX & VERLINDEN, 1982; DERIX, 1990; VAN ENCKEVORT et al. (red.), 1990; VAN DE KAM, 1975).

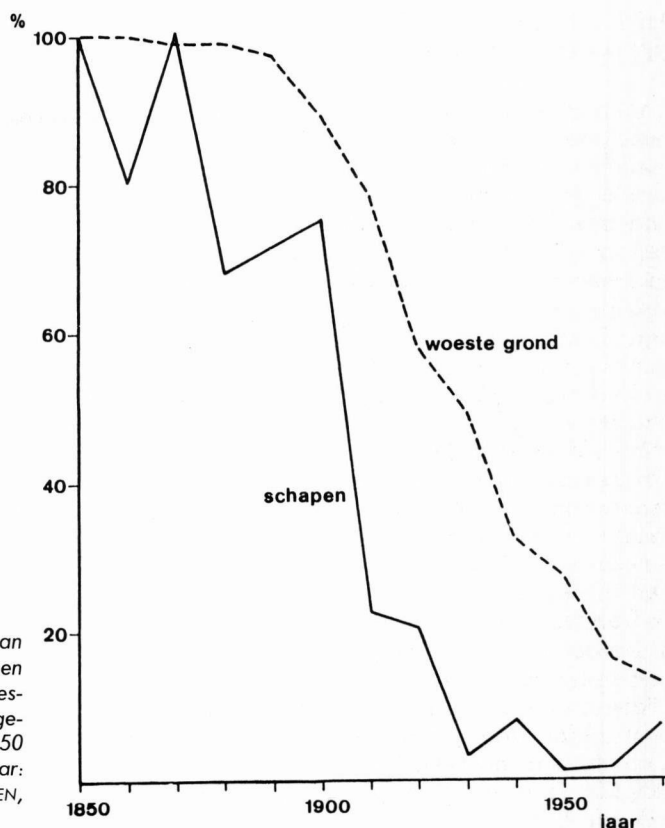
Jaar	Venray	Horst	Sevenum
1595	.	.	1579
1649	.	.	2193
1680	.	.	3037
1728	.	.	1985
1753	.	1469	.
1756	3121	.	.
1756/'63	+2200	.	.
1791	.	.	583
1793	2309	.	.
1795	2470	.	.
1810	6428	.	.
1819	4338	.	.
1835	.	+2900	+1700
1844	6320	.	.
1851	7500	1125	.
1856	7432	810	936
1867	7297	.	1450
1870	7770	1310	1528

ook een beproefde methode om orde en rust in de geannexeerde gebieden te handhaven. Aan het Sambre- & Maas-leger dat deze taak hier moest uitvoeren, moesten regelmatig leveranties van o.a. hooi, stro en haver worden gedaan (...) Ook zijn tot en met 1814 vele honderden jongemannen uit Noord-Limburg in Franse krijgsdienst opgeroepen en betrokken geweest bij zo goed als alle Napoleontische veldslagen. Een zeer groot aantal is daarvan nimmer teruggekeerd."

Door de hoge belastingen in al die roerige perioden kwamen talloze boeren in financiële problemen. ASSELBERGHS (1988) schrijft over de gedupeerde boeren in de gemeente Horst; "Zij raakten in de schuld bij de schattheffer, die wel zoveel mogelijk uitstel verleende, maar als de waarde van de bezittingen niet meer voldoende was om de schuld te betalen, dan moest worden overgegaan tot gerechtelijke verkoop. Niet altijd wachtten de betrokkenen de executie af. Sommige lieten hun hele hebben en houden in de steek en vertrokken met de noorderzon." In het "Wietveld" (Wiet = wijd, in de betekenis van "veraf gelegen") in Horst lag in 1735 een verlaten boerderij en in 1767 zelfs 12!

Noord-Brabant behoort vanaf 1648 bij de Republiek der Nederlanden, dat niet aan alle genoemde oorlogen meedeed. Maar voor de Brabanders zal dat weinig uit hebben gemaakt, want het werd in de periode 1648-1800 als "generaliteitsland" op een grove wijze door "Holland" uitgebuit. VAN HEUGTEN & VAN HEUGTEN (1982) vermelden daarover; "Deze lasten (...) konden in de donkerste tijden van het Hollandse regiem oplopen tot de helft en in bepaalde gevallen zelfs tweederde van de geldelijke tegenwaarde van wat de akkers opbrachten. Vergelijkt men dit met het maximum van 8,75% elders in de Republiek der Geünieerde Provinciën, dan is het niet verwonderlijk dat de omvang van de bewerkte landerijen vanaf plm. 1600 voortdurend afnam. In de Franse tijd omstreeks 1800 bleek dat nog slechts tweederde van het oppervlak, dat in 1500 in gebruik was, werd bebouwd: de rest lag braak of was verwilderd tot 'vogelwei'. Na de Franse tijd werden de Generaliteitslanden officieel als provincie in het Koninkrijk der Nederlanden opgenomen. Daarmee kwam officieel een einde aan de discriminerende belastingpolitiek."

Figuur 8. Afname van aantal heideschape en oppervlakte woeste grond in 6 Peelgemeenten tussen 1850 (100%) en 1970 (naar: VAN NOORDEN, 1991).

Door bovengenoemde problemen kwamen in Zuid-Nederland voortdurend veel verlaten boerderijen voor, waarop zich Jeneverbessen konden vestigen. Dat zullen vooral de op marginale gronden, ver van de dorpen gelegen boerderijen zijn geweest. Dat Jeneverbessen zich ook daadwerkelijk vestigen op verlaten landbouwgronden, wordt gemeld door HOEIJMAKERS (1988). Deze schrijft over boerderij "De Songerd" in het "Wietveld" in Horst, "dat die eens zo lang onbewerkt was gebleven dat, toen ze weer in gebruik genomen werd, er zulke grote Jeneverbesstruiken op de akkers stonden, dat er een span paarden voor nodig was om ze uit de grond te trekken. Gezien de trage groei van de Jeneverbes ('wachele') moet die boerderij wel zeer lang onbewerkt zijn gebleven."

Door de oorlogen, epidemieën en perioden met zeer hoge belastingen fluctueerden de aantallen schapen op de heide ook zeer sterk. Dat blijkt duidelijk uit tabel 1.

In perioden met weinig schapen werden er ongetwijfeld vele schaapskooien buiten gebruik gesteld. Daardoor ontstonden in een zone rondom zo'n verlaten schaapskooi ideale vesti-

gingsmogelijkheden voor Jeneverbessen. LEMMENS (Z.j.) beschrijft het "Schoapebos" in de Venrayse Peel aan het begin van deze eeuw als een dennenbos, waarvan stukken aangeplant waren, maar waarvan andere delen uit spontaan opgeslagen (vlieg)dennen bestonden; "Het bos eindigde ongelijk in een destijds massale groei van Jeneverbesstruiken tegen het Pluusven aan en op de hoogte voor Vennepoel. Ongeveer in het midden was een vrij grote "lege" plek, waarin berken langzamerhand de overhand kregen; hier heeft eens een schaapskooi gestaan, waarvandaan de benaming."

Over de "Wakkelhei", een ander gebied in de Venrayse Peel, schrijft Lemmens; "hier groeiden, typisch al in de volle hei, behalve enkele verdwaalde dennestruiken en berken (van 'n oude schaapskooi?), uitermate veel Jeneverbesstruiken", Van Beurden schreef in 1931 over bomen, die men vroeger rondom schaapskooien plantte; "In een kring waren rondom de kooi grove dennen gepoot, die haar met hun overhangende pluimen moesten beschutten tegen de woedende wind, die in den herfst en het voorjaar zoo geweldig snerpand over de groote vlakte joeg." (DERIX & VERLINDEN, 1982).

HET EINDE VAN DE POTSTALECONOMIE

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het aantal schapen op de Nederlandse heiden fors af. In figuur 8 wordt die afname fraai geïllustreerd voor 6 Peelgemeenten. Uit deze figuur blijkt ook, dat de afname van het aantal schapen niet onmiddellijk werd gevolgd door een afname van de oppervlakte woeste gronden. Dit duidt er op, dat er voorheen naast de schapen, die men voor de mestproductie nodig had, nog vrij veel schapen werden gehouden voor de handel, want rond 1880 daalden de wolprijzen scherp door toenemende concurrentie uit overzeese landen en door een stijgend gebruik van katoen (SALFELD, 1890).

Dat in eerste instantie de schapen voor de handel van de heiden verdwenen, wordt bevestigd door figuur 9. Venray had in de vorige eeuw verschillende "Schaapscompagnieën", die zeer veel schapen verhandelden; in het topjaar 1872 waren dat er niet minder dan 100.000 (VAN DE KAM, 1975). En juist in Venray was de teruggang in aantal schapen per hectare veel groter dan in de 5 andere Peelgemeenten, zoals uit figuur 9 blijkt. Het lijkt er op, dat de aantallen heideschapen overal daalden tot op het niveau, dat voor de bemesting van de akkers nodig was. Pas

rond de eeuwwisseling maakte het potstalsysteem plaats voor moderne landbouwmethoden. Men kreeg toen de beschikking over voldoende kunstmest, een bruikbaar alternatief voor het mengsel van plaggen en schapenmest, waarmee men voordien de akkers bemestte. Zo werd het kunstmestverbruik in Venray tussen 1897 en 1910 liefst zestig maal zo groot (RIP, 1983).

Heideplaggen en -schapen had men niet langer nodig en dankzij de kunstmest kon men de heiden nu ook op grote schaal gaan ontginnen. Die ontginningen kwamen, zoals uit figuur 8 blijkt, iets later op gang dan het verdwijnen van de schapen. Dat wordt waarschijnlijk veroorzaakt door het feit, dat men de aanvankelijk nog kleine hoeveelheden kunstmest eerst gebruikte om er de al bestaande akkers mee te bemesten. In die periode konden de aantallen schapen en hoeveelheden gestoken heideplaggen daardoor al verminderen, terwijl de oppervlakte heide nog niet afnam. Dit laatste kon pas, toen men de beschikking kreeg over voldoende kunstmest. In 1906 werden de mogelijkheden, om snel grote oppervlakten te ontginnen, sterk vergroot door het beschikbaar komen van de eerste stoomploegen; daarmee kon men in evenveel tijd liefst tienmaal zoveel heide omploegen dan met de ouderwetse ossenploeg (RIP, 1983).

Door dit alles daalde de begrazingsdruk op de heiden tussen 1900 en 1910 aanzienlijk (zie figuur 9) en datzelfde geldt waarschijnlijk voor de plagdruk.

Het verdwijnen van de heideschapen moet vele Jeneverbesstruwelen hebben opgeleverd rondom de grote aantallen verlaten schaapskooien. Door het verminderen van de dynamiek op de heiden, kort voordat die op grote schaal werden ontgonnen, konden zich ook op vele andere plaatsen op de heide Jeneverbesstruwelen vormen. De Jeneverbessen, die we nu nog op diverse plaatsen in Zuid-Nederland tegen komen, stammen voor het overgrote deel uit deze periode.

EPILOOG

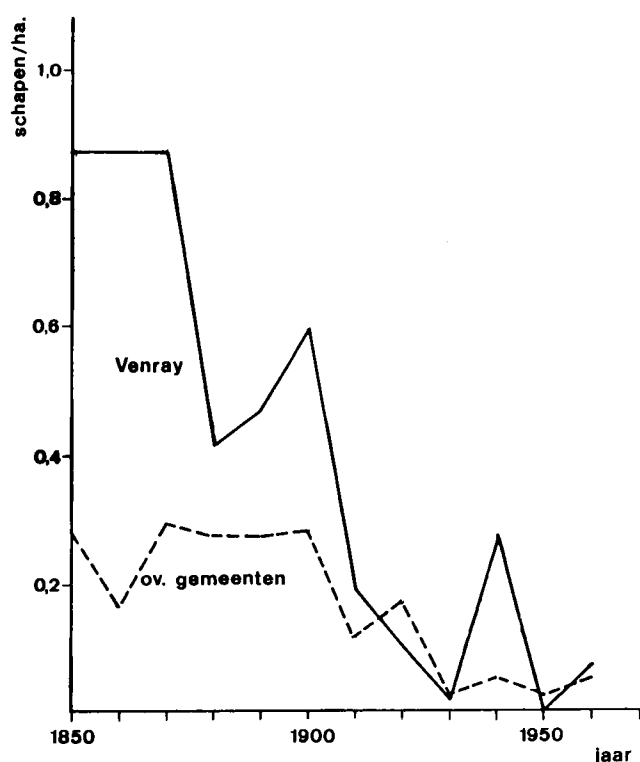
Dankzij de mens werden eeuwenlang telkens opnieuw stukken heide in Zuid-Nederland al dan niet opzettelijk ontiaan van vegetatie, door overbeweiding, plaggen, maaien, branden en/of berijden met karren.

Oorlogen en epidemieën veroorzaakten regelmatig een vermindering van de dynamiek op genoemde plaatsen, die voorheen met veel inspanningen van hun plantengroei waren ontiaan. De Jeneverbes kon zich er vervolgens vaak massaal vestigen.

Na het verdwijnen van de potstalcultuur rond de laatste eeuwwisseling verging het de Jeneverbes zeer slecht. De heiden werden voor het overgrote deel ontgonnen, zoals figuur 8 voor de Peel illustreert. Op de overgebleven heide-terreinen werden de voor de potstaleconomie zo karakteristieke cycli van toe- en vervolgens weer afnemende dynamiek steeds minder toegepast, zodat Jeneverbessen vrijwel geen kans meer kregen om zich te verjongen. Dynamiek verhogen kostte voor de eeuwwisseling alleen (veel) zweet, maar tegenwoordig kost het vooral geld.

Als er maar voldoende geld beschikbaar wordt gesteld, dan is er nog hoop voor het behoud van heiden en stuifzanden met de laatste Jeneverbesstruwelen. Dat blijkt uit allerlei voorbeelden. Zo heeft de beheerder van de "Boshuizer Bergen", de Stichting "Het Limburgs Landschap", een aantal jaren geleden in de buurt van Jeneverbessen boomstammen uit een bos gesleept en op daarbij ontstane kale plekken werden in 1987 "vier jonge kiemplanten" ontdekt (VAN DER ENDEN, 1987).

In 1990 groeiden in Drenthe op het

Figuur 9. Afname van de aantallen schapen per ha. woeste grond in Venray en in 5 andere Peelgemeenten tussen 1850 en 1960 (Naar: VAN NOORDEN, 1991).

"Molenveld" enkele jonge Jeneverbessen op verlaten bouwland temidden van een heide met Jeneverbesstruwelen en in de omgeving van dergelijke struwelen in de "Borkeld" en het "Elzenerveld" in Overijssel stonden enige jonge Jeneverbessen op het talud van een ordinaire rijksweg! Een ander voorbeeld is van een wat oudere datum, maar toch zeer illustratief. De "Boshuizer Bergen" lagen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog lange tijd in de frontlinie. De toenmalige artilleriestellingen zijn er nog duidelijk herkenbaar. Op deze voor-malige stellingen en ook op enkele andere plaatsen in de Boshuizer Bergen groeien nu Jeneverbessen, die daar vermoedelijk aan het eind van de oorlog gekiemd zijn (VAN DER ENDEN, 1987).

DANKWOORD

Jos Deebe, Joost Cools, Rene Gerats, Maaike de Graaf, Steven en Wouter Jansen, Hans Joosten, Jaques van Kessel, Lucas Klamer, Boena van Noorden, Jan Roelofs, Joop Schaminée en Theo Janssen, alsmede de afdeling Nederland van het Rijksherbarium, dank ik hartelijk voor hun bijdragen aan dit artikel, de Rijks Geologische Dienst voor de toestemming, gebruik te mogen maken van hun kaartmateriaal voor een der figuren van dit artikel.

SUMMARY

JUNIPERS: LIVING SOUVENIRS OF POVERTY

In regions like the southern parts of the Netherlands (i.e. south of the rivers Rhine and Meuse, but not including Southern Limburg) the Juniper (*Juniperus communis* L.) usually grows on dry, sandy grounds, such as sand drifts. On such grounds, Junipers can only establish themselves in unshaded, bare places. In the current climatic circumstances, these dry, sandy grounds are naturally covered with woods, making them unsuitable for Junipers. Nevertheless, it is known that Junipers were for centuries very common on dry, sandy grounds in these parts of the Netherlands (Chapter 2). Some "source of dynamism" must therefore have locally cleared the tree cover so completely that only bare, unshaded, sandy ground remained.

Junipers can only grow to bush size when the original dynamism is partly removed. This condition too was fulfilled as a result of

human activities in the southern parts of the Netherlands, as is shown in Chapter 4.

Chapters 3 and 4 together provide an explanation for the large numbers of Junipers which once occurred in places in these parts of the Netherlands. Chapter 5 discusses the end of the deep litter house economy, which largely explains the current distribution of the Juniper. Chapter 6, finally, provides a glance at future developments.

LITERATUUR

- ANONYMUS (1985). Handboek van natuurgebieden en wandelterreinen in Nederland. 's-Graveland, Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland.
- ASSELBERGHS, V. (1988). De schatrekening van Horst over 1753. In: Geurts, P., T. van Rensch, J. Schatorjé & G. Verheijen (red.) "Horster Historiën 2. Van Heren en gemeentenaren". Horst: 175-212. Stichting Het Gelders Overkwartier.
- BERTEN, R. (red.) (1990). Natuur & Flora in Limburg. Uitgever Robert Berten.
- BRAND, M. VAN DEN (1983). Lief en Leed in en over De Oude Peel. Tweede druk. Venray: Rank Xerox Manufacturing BV.
- BURNY, J. (1985). Het vroeger en huidig voorkomen van de Jeneverbes (*Juniperus communis* L.) op de Hoge Kempen (provincie Limburg, België). Wielewaal 51 : 10-30.
- COOLS, J. (1989). Atlas van de Noordbrabantse flora. Utrecht/Tilburg: Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging.
- CREMERS, W. (1969). Maasbree zes eeuwen. Manuscript.
- CROMPVOETS, H. (1981). Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België, Amsterdam; Rodopi.
- DAEBEN, J. (1988). The Geldrop sites and the Federmesser occupation of the Southern Netherlands. In: Otte, M. (ed.), De la Loire à l'Oder. Les civilisations du Paléolithique final dans le nord-ouest européen. Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 25. Oxford: 357-398.
- DERIX, J. & S. VERLINDEN (1982). Die al wil koopen, wat hij ziet.... De geschiedenis van de Venrayse Schaapscompagnieën. Deel I. Venlo: Uitgeverij Dagblad voor Noord-Limburg BV.
- DERIX, L. (1990). Oud Horst in het nieuws. Deel 1 : 1843 tot 1900. Horst.
- DILLING, K. (1919). De Peelstreek. Een Nederlandsch gebied voor landverhuizing en voedselproductie. Wageningen; Nederlandsche Heide-maatschappij.
- ENCKEVORT, P. VAN, J. VAN OSCH & M. LENSSEN (1990). Kroniek van Sevenum. In: ENCKEVORT, P. VAN, M. LENSSEN & R. MARTENS (red.) Spinninghe. Geschied- en heemkundige opstellen over Sevenum. Sevenum; Heemkundevereniging Sevenum.
- ENDEN, R. VAN DER (1987). Inventarisatie en beheersadvies van de Boshuizerbergen (Gem. Venray). Doctoraalverslag Rijksuniversiteit Utrecht.
- HAAN, J. DE (1969). De Groote Peel in vroegere dagen. Natuurhistorisch Maandblad 58 (6/7): 92-97.
- HEIDINGA, H. (1985). Toen het weer droog was. Een milieuramp in de 10e eeuw. Natuur & Techniek 53 : 712-725.
- HEUGTEN, W. VAN & W. VAN HEUGTEN (1982). Molens in Peelland. Peellandse Molenstichting.
- HOEIJMAKERS, S. (1988). Die goeie ouwe tijd. Het leven in een Peeldorp omstreeks 1900. Elsendorp: Sjang Hoeijmakers.
- HOUTEN, J. TEN & H. GYSELS (red.) (1984). Encyclopedie van het milieu. Utrecht/Hasselt: Oosthoek's Uitgeversmij BV/Heideland-Orbis.
- IVEN, W. & T. VAN GERWEN (1978). Mensen in de Peel. 's-Hertogenbosch/Asten: Uitgeverij Distel/Natuurstudiecentrum en Museum Jan Vriens.
- JANSEN DE LIMPENS, T. (1965). Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond. Utrecht: Kemink en Zoon NV.
- JOOSTEN, J. & T. BAKKER (1987). De Groote Peel in verleden, heden en toekomst. Rapport Staatsbosbeheer 88-4. Utrecht.
- KAM, J. VAN DE (1975). De Peel. Tweede druk. Asten: Drukkerij Mennen.
- KESSEL, J. VAN (1991). Invloed van de mens op vennen in de Brabantse Kempen in de periode 1200-1950. Manuscript.
- LECLERCQ, W. (1949). Limburg. Reisboek. Amsterdam; P. van Kampen en Zoon NV.
- LEENDERS, K. (1989). Verdwenen vennen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen vennen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geerttruidenberg en Willemstad (1250-1750). Wageningen; Pudoc.
- LEMMENS, G. (Z.j.). Toponymie van de Venrayse Peel. Katalogisering, lokalisatie en verklaring van de aloude plaatsnamen in de Peel onder Venray met etymologische, ethnografische, etnologische, archeologische, historische, folkloristische, biologische, bodemkundige en taalkundige aantekeningen. Manuscript.
- MEIJDEN, R. VAN DER, C. PLATE & E. WEEDA (1989). Atlas van de Nederlandse flora 3: Minder zeldzame en algemene soorten. Leiden/Voorburg/Heerlen: Onderzoeksinstituut Rijksherbarium/Hortus Botanicus/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- NOORDEN, B. VAN (1991). Van Tuitert tot Fluitert, de ontwikkeling van de Peelavifauna tussen 1840 en 1990. Manuscript.
- RAEDTS, G. (1990). Fragmenten uit de geschiedenis van de parochie H.H. Fabianus en Sebastianus te Sevenum; een kroniekbeschrijving. In: Enckevort, P. Van, M. Lenssen & R. Martens (red.). Spinninghe. Geschied- en heemkundige opstellen over Sevenum. Sevenum; Heemkundekring Sevenum.
- RIP, F. (1982). Ontginning in het land van Peel en Maas. Deel I: Hoogveen en heide werd akker, bos en weide. Limburgs Landschap 37 : 11-14.
- RIP, F. (1983). Ontginningen in het land van Peel en Maas. Deel 3: ca. 1890-1914. Limburgs Landschap 39 : 10-13.
- SALFELD, A. (1890). De ontginning der Nederlandse heiden en het gebruik der hulpmeststoffen. Arnhem; Nederlandsche Heidemaatschappij.
- SMIDT, J. DE (1981). De Nederlandse heidevegetaties. Wetenschappelijke Mededeling KNNV 144. Hoogwoud.
- THYS, I. (1972). Memorie of Verloop over het uytgeven en tot culture brengen der vage en inculte gronden in de Meyerye van 's Hertogen-Bosch. Mechelen; Boek-drukker Petrus-Josephus Hanicq.
- TOORN, J. VAN DEN (1967). Toelichting bij de Geologische Kaart van Nederland 1 : 50.000. Blad Venlo West (52W). Haarlem: Geologische Stichting, Afd. Geologische Dienst.
- WERKGROEP HEIDEBEHOUDE EN HEIDEBEHEER (1988). De heide heeft toekomst! Advies voor het toekomstige natuur- en landschapsbeleid voor de heide. Manuscript.
- WESTHOFF, V., P. BAKKER, C. VAN LEEUWEN, E. VAN DER VOO & I. ZONNEVELD (red.) (1973). Wilde planten. Flora en vegetatie in onze natuurgebieden. Deel 3: de hogere gronden. 's-Graveland; Vereniging tot Behoud van Natuurgebieden in Nederland.

* Deel I van dit artikel verscheen in het september-nummer (jrg. 80, no. 9) pag. 162-170.